

УДК 398.838 (=161.2)

Андрій Чуй

НАРОДНІ БАЛАДИ ПРО КОХАННЯ: ПОЕТИКА ОБРАЗІВ ТА СИМВОЛІВ

У статті з'ясовано особливості поетики народних балад про кохання: проаналізовано мотиви розлуки, чарування, отруєння, суперництва, зради, покари за невірність, туги за коханням, смерті (самогубства) через розлуку, втечі зі спокусником і втрати цноти. Відзначено дидактизм та драматичність сюжету, простежено зв'язок із народними традиціями. Відтворено народно-поетичний художньо-образний та психологічний портрети ліричних героїв. Розкрито семантику фольклорних символів та образних асоціацій, що віддзеркалюють зовнішність і душевний стан закоханих. Звернено увагу на другорядні образи-символи любовних балад. Визначено найхарактерніші засоби творення образів ліричних героїв.

Ключові слова: балади про кохання, мотиви балад про кохання, образи ліричних героїв, фольклорний символ, засоби творення образів ліричних героїв.

Найпродуктивнішим періодом українського баладотворення були XV–XVII століття [1, с. 9]. В українській фольклористиці термін «балада» вживається з першої половини XIX ст. (доба романтизму) для означення жанру народних пісень ліро-епічного характеру. Ним послуговувалися такі збирачі й дослідники народної творчості, як М. Максимович, М. Маркевич, К. Квітка та ін. М. Костомаров у працях «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843) [12], «Славянская мифология» (1847) [13] вивчав поетику жанру, походження й еволюцію фантастичних (міфологічних) баладних мотивів.

Першою ґрунтовною розвідкою з проблеми є праця О. Потебні про найдавніше записану баладу «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?» «Малорусская народная песня по списку XVI века» (1877) [14]. О. Потебня як мовознавець докладно проаналізував тут мову пісні та по-своєму реконструював її первинний текст.

Ретельно досліджував народні пісні І. Франко (корпус «Студії над українськими народними піснями», 1908–1913 [15]), послідовно розглядаючи їх за сюжетно-тематичним принципом, що стало

своєрідною спробою класифікації пісенних текстів (зокрема й баладних). І. Франко аналізує генезу мотивів, символіку та стилістику народних балад (зокрема й любовних), простежує їхній зв'язок із найдавнішими фольклорними традиціями обрядової та історичної пісні.

Ф. Колесса в огляді народної українсько-руської поезії (1905) подає найпоширеніші теми «вандруючих пісень – баляд» [10, с. 150–157], а згодом у хрестоматії «Українська усна словесність» (1938) [11] уперше в українській фольклористиці опубліковує найбільше баладних текстів із їхніми варіантами. Аналізуючи поетичну форму та стиль народних балад, дослідник означає їх як сумовиті ліро-епічні пісні з «фантастичним первнем» (відголосом дохристиянських вірувань про мерців, чари, метаморфози) [11, с. 108], окреслює провідні мотиви та характерні конфлікти цих творів.

О. Дей у ґрунтовній монографії «Українська народна балада» (1987) [6] проаналізував поетику (експресивні засоби), мотиви й головні конфлікти жанру, розробив детальну сюжетно-тематичну класифікацію балад і уклав відповідні тематичні зібрання (про кохання та дошлюбні стосунки; про родинні драматичні взаємини і конфлікти; про викликані соціальними та історичними обставинами людські драми й трагедії [2, с. 5]).

Серед сучасних тематологічних досліджень вирізняються дисертації В. Козловського про естетику жанру [9] та О. Ганіч про походження народної балади [4].

Отже, різнобічних розробок художньо-образної системи народної балади чимало, проте поетаті ліричних героїв балад про кохання досі не були предметом окремого дослідження. **Мета** нашої розвідки – заповнити цю прогалину. Для досягнення окресленої цілі необхідно розв'язати такі **завдання**:

1) відтворити народнопоетичний портрет ліричних героїв;

2) розкрити образи та асоціації, пов'язані з ними;

3) простежити специфіку творення образів ліричних героїв народних балад про кохання.

Образи ліричних героїв балад про кохання найдоцільніше розглядати через призму мотивів, із послідовною зміною яких розгортається напружений драматичний сюжет. Трагедії особистого життя закоханих, загострене переживання морально-етичного конфлікту (реакція на неприпустимі явища в людських відносинах) є психологічним ґрунтом усієї баладної пісенності. Елементи психоаналізу, розкриття символіки художніх образів, аналіз мови творів (зокрема стилістики і тропіки діалогів) є ключами до розуміння постатей ліричних героїв та разом із тим етичних ідеалів міжособистісних стосунків та стосунків закоханої пари з батьками.

Чи не найпоширенішим мотивом народних любовних балад є розлука з коханим (коханою). Туга дівчини передана метафорично через відстань, яку довелося подолати в пошуках коханого («Темна нічка, темная, да» [2, с. 38]). Переживання поступово загострюється і згодом виплескується риданням над могилою любого чоловіка (градація).

Дівчина-чарівниця стала героїнею багатьох не тільки любовних балад, а й народних пісень про кохання. Характерною для таких звабниць є вдавана невинність та грайливість. У мотив чарування вплітаються й еротичні нотки («Іще корінь не скипів, / А вже козак прилетів. / До дівчини Марини / На пухові перини» («З-під білого туману») [2, с. 43]), проте фольклорна пісенна еротика завжди залишалася досить стриманою, «цнотливою» в зображенні утіх закоханої пари. Ім'я ліричної героїні є художньою типізацією, яка робить баладу реалістичнішою, ближчою слухачеві.

У баладі «Ой дівчина воду несе, коромисло гнеться» чарування молодиці звело в могилу козака-гульвісу. Про народну естетику образу молодого козака свідчать постійні епітети («карі очі», «ясная зброя») та порівняння («як барвінок, в'ється»), фольклорна символіка (барвінок – символ вродливого, статного парубка), а також персоніфікація (наділений людським співчуттям «кінь вороний»): «Помер, помер козаченько і тихая мова, / Зостається кінь вороний і ясная зброя. / Тіло несуть, коня ведуть, кінь голову клонить, / Позад його дівчинонька білі руки ломить» [2, с. 48]. Психологічним штрихом до характеру звідниці є те, що вона чи не найбільше побивалася за покійним, хоч і сама згубила його через свої ревності. Козаченько ж не перестає любити свою обраницю навіть під сирогом землею. Народна мораль мотивує покарання чоловіка, проте не закликає до нього. Варто зауважити й те, що за своєю емоційною напруженістю балади більше схожі до драми, ніж до поезії.

Суперництво в коханні стало причиною смерті легеня, на обраницю якого «злакомився» багатий газда («Сеї ночі у півночі місячок мінився» [2, с. 99–100]). Незвичним у змалюванні портрета молодиці є її біляве волосся, бо героїнею і народних пісень, і народних балад зазвичай є чорнявка (очевидно, така відмінність зумовлена регіональними особливостями). Дівчина не посміла піти проти волі батьків, а парубок не зміг протистояти владі грошей. Так у любовну баладу вплелися й соціальні мотиви.

Мотив утрати милого звучить у баладі «Ой там на горі стоять два дуби». Закохані постають у символічних образах двох голубів (голуб і голубка в парі – символ вічної й вірної любові). Картина їхнього єднання змалювана дуже зворушливо: «Ой там на горі стоять два дуби, / Ой схилилися верхи до купи. / А на тих дубах сидять голуби / І цілуються, і милуються, / І крилечками обнімаються» [2, с. 149]. Характерний для жанру балади несподіваний поворот сюжету ламає цю ідилію: голуба вбито, голубку забрано до нелюба в полон. Туга голубки за милим передана у формі голосіння, які виражають увесь розпач і всю любов згорьованої дружини.

Лебідь із лебідкою – символи величної краси і вірного кохання [7, с. 428]. Лебедина вірність – метафора найвищої відданості й жертвовності в коханні, тому не дивно, що закохана пара традиційно зображалася також парою лебедів (балада «Ой на морі та на тихой і воді»), які «в щасті та в розкоші купались, / Бо вірненько меж собою кохались» [2, с. 163]. Смерть лебідки від руки мисливця в очах партнера набуває глобального масштабу (гіпербола), адже лебедина любов – єдина на все життя: «Розлилася кров червона по морях, / Розсипалось біле пір'я по луках. / Полинув наш лебідь білий у хмари, / Вже не знайде собі друга до пари. / Полинув наш лебідь білий за ріки, / Потеряв він своє щастя навіки» [2, с. 164].

Зворушливу і трагічну історію кохання оспівано в баладі «Була дівчина така гожя» [2, с. 194]. Порівняння дівчини з рожею є традиційним для фольклорної поетики. Портрет ліричної героїні максимально типізований, проте балада акцентує увагу на найпривабливіших нюансах дівочої вроди – підкреслює її «голубі очі» і «лиця рум'яні» (синекдоха). Елементом драматизму є те, що козаченьку не вистачило лиш одного дня, щоб не сталося непоправного.

Мотив покари за невірність звучить у баладі «Ой повій, вітроньку, з поля в долиноньку» [2, с. 246–247]. Очікування на парубка, як на «ангела з неба», є метафорою найвищої його бажаності, адже ангел – це один із найбільш сакральних символів християнської віри, це – вісник волі Божої, помічник і заступник, потрібний кожній людині. Проте такі приготування – для іншого. Ображений

зрадою козак топить милу в Дунаї. Для відтворення тривалості дії в баладі використовується давня форма епічної троїстості («*Пройшли вони поле, пройшли і друге, / На третьому сіли спочивати*» [2, с. 247]). На такий художній прийом як жанрову особливість поезики родинно-побутових та історичних балад звертає увагу О. Дей [2, с. 24].

Дидактична тенденція характерна майже для всіх балад (особливо з мотивами зради і помсти) – так народ у своїй творчості захищав чистоту кохання, відстоював високі моральні рамки дошлюбних стосунків.

Мотив утечі зі спокусником відтворено в баладі «*Ой сеї ночі аж до півночі*». Незвичним для любовної лірики є звертання до дівчини «сива зозулечко», адже зозуля зазвичай виступає символом суму та вдівства, туги за минулим, а також символом нерозважливої матері [7, с. 295]. Хоч молода Оленочка таки виявилася нерозважливою – повірила словам звабника і подалася з ним туди, де «*кернички все медянії*», «*верби горіхи родять*», а дівки «*у сріблі ходять*». Алогізми, вжиті у творі, покликані підкреслити легковажність дівчини й підвести до логічної розв'язки – розплати за свою нерозсудливість і безпечність. Зовнішність молодиці змальовано через використання метафоризованих порівнянь. Постійні епітети, що входять до їхнього складу, репрезентують традиційні народноестетичні уявлення про взірць жіночої вроди: «*То ж поля ружовії, – / Твої личка рум'янії; / Тото трави шовковії – / Твої коси жовтенькії; / А кернички медовії – / Твої губки солодкії. / А то садки терновії – / Твої очка чорненькії*» [2, с. 266].

Як слушно зауважує Н. Данилюк, серед постійних епітетів у фольклорній поезії переважають ті, що виникли внаслідок сприйняття людиною довкілля за допомогою зору (тут – «личка рум'янії»), і ті, в основі яких – смакові й тактильні відчуття (у творі – «трави шовковії», «кернички медовії») [5, с. 40]. Очевидно, що образотворення, яке ґрунтується на наочно-образному мисленні, є найхарактернішим для народної поезики. Дидактизм балади сконцентрований у заключному монолозі ліричної героїні, яка щиро кається, що повірила звіднику і покинула батька з матір'ю-«ластівочкою». Таке означення матері несе не лише семантику ніжності, а й має певне символічне навантаження, адже ластівка у фольклорі символізує ніжну, лагідну матір [7, с. 428].

Утрата дівчиною цноти символічно передається як утрата віночка («*Там дівки рвуть фіалочки / На неділю на віночки, / А я згубила віночок / Під явором зелененьким / Із козаком молоденьким*» («*Край дороги широкої*» [2, с. 295])) або як розплітання коси («*Ой в полі тополя вироста висока*» [2, с. 314]). Дівчина, яка до заміжжя «розпустила коси», зазнавала загального осуду й ганьби. Проте якщо причиною цього було кохання, хай навіть

заборонене, то замість різкого осуду висловлювалося, швидше, співчуття: «*Горе тому жити, хто пари не має, / А ще тому гірше, хто дві-три кохає*» [2, с. 314].

У баладі «*Два братчики траву косили*» дівчина топиться, щоб уникнути наруги від гайдамак. У творі виразно простежуються риси антропоморфізму (нероздільність людини і природи, перетворення людини на природні об'єкти – частини ландшафту – мотив безперервності життя): «*Не берить води йа з синього / моря, / Бо та вода — Ганни на сльоза. / Где тіло впало, там явір виріс, / Где личко впало, там калинов / стало. / Де очі впали, там терном: стали, / Де коси впали, там осоков / стали*» [2, с. 320]. Очевидно, що ці перетворення мають символічне підґрунтя (явір – образ-символ молодого вродливого парубка; калина – символ дівочої вроди, а чорні, наче терен, очі та море сліз – усталені у фольклорній традиції поетичні образи). Загалом же метаморфози, як зауважує М. Качмар, покликані загострити увагу на трагізмі конфлікту, збільшити емоційну напруженість твору, його смисловою виразність [8, с. 746].

Еротичні нотки звучать у баладі «*Їхав попович да на коничку*» (мотив зведення молодого Галочки): «*Аж їй головочка да закудраная, / І красний віночок да ізломаний, / І білява пелена да зокрашена*» [2, с. 320]. Інші атрибути еротики («тисова краваточка», «пухова перинушка») теж наближають баладу до так званої еротичної лірики, яку О. Галета влучно схарактеризувала як «любов на фоні простирادل» [3, с. 116]. Проте закінчення історії – типове для жанру балади – трагічне: не витримавши ганьби, дівчина вкорочує собі віку, а її кривдник, дізнавшись про це, також закінчує життя самогубством.

Балада «*Чорні очі маю, та долі не маю*» розвиває мотив попереднього тексту, поглиблюючи його ліризм і драматизм через журливий монолог козака та щире сповідь-розмову із випадковою дівчиною, що стала чоловіковою долею. Щоб образно передати тяжкий душевний стан ліричного героя і його щире закоханість, використано фольклорні символічні порівняння: «*Чекав я, стояв я та й не дочекався, / Як соловей в гаю, з жалю заливався. / – Не журишь, козаче, – буду твоя доля, / Нас двох приголубить у полі тополя. / Як соловей в гаю, пташка на калині, / Закохався козак в молодій дівчині. / Пішов козак горів, дівча – долиною, / Козак стався терном, дівча – калиною. / Навік покохались козак з дівчиною, / Навік поєднались терен з калиною*» [2, с. 417]. Образ солов'я не тільки посилює поетичну експресію, а й додає почуттям козака ніжності і глибини, адже соловей – незмінний співець кохання і краси, пристрасті та молодості. У народній пісенності (як і у пізніших авторських зразках любовної лірики) образ солов'я зазвичай невіддільний від іншого, не менш значущого символу

– калини, куш якої, посаджений на могилі, ставав знаком туги, глибокої печалі. Терен у фольклорній поезії найчастіше є символом мук, страждань і терпіння (семантика запозичена із християнства), а також перешкод і забуття. За народними звичаями, самогубців ховали за межами кладовища й на могилі садили терен [7, с. 761]. Тому перетворення козака в терновий куш має не лише звичаєво-традиційне, а й символічне обґрунтування. Образ-символ тополі в баладах теж є досить поширеним, адже тополя – один із символів дівочої та жіночої краси, а тополя край дороги – образ жінки чи дівчини, котрі чекають своєї долі чи свого судженого. У ширшому значенні – це образ нелегкої людської долі, знак самотності та смутку. Проте у творі тополя постає не провісником печалі, а берегинєю тихого людського щастя.

Отже, народні балади про кохання, ґрунтуючись на фольклорному анімістичному світогляді, в якому людина і природа були нероздільними, а все живе і навіть неживе мало свою душу, відтворюють найдраматичніші перипетії стосунків закоханих пари: розлуку, чарування, отруєння, покару за невірність, розплату за зраду, суперництво, збування нелюба, утрату милого і смерть (самогубство) через тугу за ним, утечу зі спокусником і втрату цноти, а також соціальні мотиви – протест проти людей та умов, що нівечать кохання, згубну владу грошей, засліплення багатством і втрату через нього людяності.

Образ ліричної героїні – імперсональний, типізований. Окремі риси її зовнішності є традиційними, що свідчить про усталене народнопоетичне уявлення про ідеал дівочої вроди: чорне волосся (рідше – біляве) або ж руса коса, чорні, як терен, очі (іноді – блакитні), тонкі чорні брови, рум'яне личко, стрункий стан і солодкі уста. Відмінності портрета зумовлені переважно регіональними особливостями. Вроду дівчини утверджують фольклорні символи, що є усталеними знаками краси: квітка (червона ружа), червона калина, струнка тополя і зажурена верба. Психологічний портрет молодиці також передається образами-символами голубки (сивої голубки) та горлиці – втіленнями вірної й терплячої дружини. Важливими рисами ліричної героїні є її висока емоційність, чуттєвість і вразливість.

Ліричний герой балад про кохання – молодий парубок, найчастіше – козаченько – воїн, вірний і відданий дівчині. Образ ліричного героя змальовано в дусі народної естетики: карі очі, чорні брови, вороний кінь і «ясная зброя» (якщо йдеться про козаченька). Явір і дуб – найпоширеніші символи хлопця, а барвінок – знак його особливої вроди, статності. Зображення козака-гульвіси теж залишається емоційно теплим, співчутливим.

Закохані найчастіше постають в образах голуба з голубкою, лебедя з лебідкою. Ліричні герої є

носіями найтипівіших етноментальних рис українського народу – емоційності, чутливості, моральності та прагнення жити за покликом серця. Традиційним для народної любовної лірики співцем кохання, молодості та краси є соловей.

Для творення образів закоханих використовуються майже весь арсенал художніх засобів: пестливі слова (демінутиви), повтори, анафора, метафора, гіпербола, градація, паралелізм, діалог (як спосіб характеристики і вираження почуттів), риторичні запитання. Важливу роль у розумінні образів відіграє анімістичне мислення (антропоморфізм), підґрунтям якого є народна міфологія.

Література

1. Балади / упоряд. і прим. О. І. Дея, А. Ю. Ясенчук, передм. О. І. Дея ; іл. худож. О. Л. Лисенко. – К. : Дніпро, 1987. – 319 с., іл. – (Б-ка укр. усної народної творчості).
2. Балади. Кохання та дошлюбні взаємини / упоряд. О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук (тексти), А. І. Іваницький (мелодії) ; відп. ред. М. М. Пазяк – К. : Наук. думка, 1987. – 472 с.
3. Галета О. І. Долина нарцисів: українські літературні любовні антології / О. І. Галета // Актуальні проблеми слов'янської філології. – Бердянськ, 2013. – Вип. XXVII. – Ч. 1. – С. 101–120.
4. Ганіч О. М. Проблема походження української народної балади : автореф. дис. <...> канд. філол. наук : 10.01.07 / Ганіч Олена Миколаївна ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2007. – 20 с.
5. Данилюк Н. О. Постійні епітети в мові української народної пісні / Н. О. Данилюк // Філологічні науки : мовознавство. – 2011. – № 1. – С. 39–46.
6. Дей О. І. Українська народна балада / О. І. Дей ; АН УРСР, Ін-т мистецтвознав., фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – К. : Наук. думка, 1986. – 264 с.
7. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. – 5-е вид. – Корсунь-Шевченківський : ФОП Гаврищенко В. М., 2015. – 912 с.
8. Качмар М. Метаморфоза в українських народних баладах: генетично-функціональний аспект / М. Качмар // Народознавчі зошити : серія філологічна. – 2014. – № 4 (118). – С. 741–747.
9. Козловський В. І. Українська народна балада: естетичний аспект : автореф. дис. <...> канд. філол. наук : 10.01.07 / Козловський Віталій Іванович ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2007. – 20 с.
10. Колесса Ф. Огляд українсько-руської народної поезії / Ф. Колесса. – Львів : З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1905. – 188 с.
11. Колесса Ф. Українська усна словесність (Загальний огляд і вибір творів) / Ф. Колесса. – Львів : Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1938. – 643 с.
12. Костомаров М. И. Об историческом значении русской народной поэзии / М. И. Костомаров // Слов'янська міфологія : вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. И. Костомаров ; упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай ; вступна ст. М. Т. Яценка. – К. : Либідь, 1994. – С. 44–200.
13. Костомаров М. И. Славянская мифология / М. И. Костомаров // Слов'янська міфологія : вибрані пра-

ці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров ; упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай ; вступна ст. М. Т. Яценка. – К. : Либідь, 1994. – С. 201–256.

14. Потебня А. А. Малорусская народная песня по списку XVI века : текст и примечания А. Потебни / А. А. Потебня. – Воронеж : Тип. В. И. Исаева, 1877. – 55 с.

15. Франко І. Студії над українськими народними піснями / І. Франко // Твори : в 50 т. – Т. 42 : Фольклористичні праці / І. Франко ; ред. О. І. Дей ; упоряд. та коментарі М. Т. Яценка – К. : Наук. думка, 1984. – 599 с.

Andrew Chuy

FOLK BALLADS ABOUT LOVE: POETICS OF IMAGES AND SYMBOLS

The article finds out main features of poetics of folk ballads about love. It analyzes the motives of separation, charming, poisonings, rivalries, treachery, punishments for treachery, melancholy for love, death (suicide) because of separation, escape with the temper and the loss of virginity. The investigation underlines didacticism and dramatic character of love stories, reveals ballad's relation with folk traditions. The paper reproduces figurative and psychological portrait of lyrical heroes. The paper expounds a meaning of a number of folklore symbols and figurative associations which reflect appearance and feelings of beloved ones. The attention is also paid to other symbolic images of love ballads. The research defines specific ways of

creation of artistic image of lyrical heroes in folkloric love ballads.

Key words: *ballads about love, motives of ballads about love, images of lyrical heroes, a folklore symbol, ways of creation of images of lyrical heroes.*

Андрей Чуй

НАРОДНЫЕ БАЛЛАДЫ О ЛЮБВИ: ПОЭТИКА ОБРАЗОВ И СИМВОЛОВ

В статье выяснены особенности поэтики народных баллад о любви: проанализированы мотивы разлуки, чародейства, отравления, соперничества, измены, наказания за неверность, тоски по любви, смерти (самоубийства) из-за разлуки, бегства с соблазнителем и потери девственности. Отмечены дидактизм и драматичность сюжета, прослежена связь с народными традициями. Воссоздан народнопоэтический художественно-образный и психологический портрет лирических героев. Раскрыта семантика фольклорных символов и образных ассоциаций, которые отражают внешность и душевное состояние влюбленных. Обращено внимание на второстепенные образы-символы любовных баллад. Определены характерные способы создания образов лирических героев.

Ключевые слова: *баллады о любви, мотивы баллад о любви, образы лирических героев, фольклорный символ, способы создания образов лирических героев.*

Надійшла до редакції 28.04.2016 р.